

PROMĚNY MĚSTSKÉ ČÁSTI ZÁBRDOVICE V BRNĚ – MOŽNOSTI INTEGRACE V PROCESU GENTRIFIKACE

Klára Brožovičová

Fakulta regionálního rozvoje a mezinárodních studií,
Mendelova univerzita Brno

The Changes in the Brno's Zábřdovice District – The Possibilities of Integration in the Process of Gentrification

Abstract: The aim of this article is to explain the process of the current gentrification in this socially excluded urban area in Brno, Czech Republic. The article summarizes the findings of long-term research conducted in the years 2008–2015. The text briefly describes the history of this city locality in the 19th and 20th centuries, and the circumstances of its current gentrification. Furthermore, the article analyses the past gentrification processes and their trigger factors. The so-called “actor-centered approach” was chosen as a suitable method of analyzing the current gentrification process. According to this approach, four interest groups active in the development of the area were identified: (1) the original populace of the location, (2) the “gentrifies” – newcomer residents, (3) NGOs active in the area, and finally (4) the authorities of the city of Brno. The social process of gentrification has been analyzed through the goals and strategies of each of the four interest groups, and their respective impacts on the processes of the integration or the exclusion of local socially disadvantaged inhabitants.

Keywords: *gentrification; Romani; social exclusion; integration*

Článek představuje výsledky dlouhodobého výzkumu gentrifkace městské vyloučené lokality Brno – Zábřdovice prováděného v letech 2008–15. Cílem je podat podrobný přehled o vývoji procesu gentrifkace a objasnit strategie

Lokalita je tvořena několika hlavními ulicemi, které jsou na mapě vyznačeny šipkami. Jedná se konkrétně o hlavní ulici a dopravní tepnu Cejl, souběžnou ulici Bratislavskou a Francouzskou. Hlavní ulice jsou napříč spojeny vedlejšími ulicemi: Körnerova, Soudní, Příční, Stará, Hvězdová a Přádlácká. Vyznačeny ulice přináležející do vyloučené lokality: tečkovanou čarou, kde již gentrifikace proběhla; plnou čarou ulice, kde ještě probíhá.

skupin aktérů, kteří se na této sociální změně podílejí. Gentrifikace jako taková je sociální proces spouštěný ekonomickými faktory, kterým prochází většina současných vyspělých měst. Základní výzkumnou otázkou proto bylo, zda v gentrifikačních podmínkách lokality Brno – Zábřehovice zůstává možnost a prostor pro integraci sociálně slabých a romských obyvatel, kteří zde žijí.

Specifikem brněnské vyloučené lokality v městské části Zábřehovice je těsná blízkost centra města, což je jedním ze zásadních faktorů zdejšího gentrifikačního procesu. Lokalita je tvořena několika hlavními ulicemi, konkrétně dopravní tepnou Cejl a souběžnými ulicemi Bratislavská a Francouzská. Hlavní ulice jsou napříč spojeny vedlejšími ulicemi: Körnerovou, Soudní, Příční, Starou, Hvězdovou a Přádláckou. Na obrázku 1 jsou vyznačeny ulice přináležející do vyloučené lokality: tečkovanou čarou ulice, kde již gentrifikace proběhla, plnou čarou ulice, kde v současnosti ještě probíhá.

Výzkum je založen převážně na kvalitativních datech, která byla pořízena za účelem mapování vyloučené lokality. Počátek výzkumu je spojen s projektem ConDENSE,¹ kdy byla sebrána primární data v podobě hloubkových rozhovorů a unikátní fotodokumentace lokality v letech 2008–09. Autorka článku, která se na projektu podílela jako terénní výzkumnice, pak ve sběru dat navázala

¹ conDENSE Social and Spatial Consequences of Demographic Change for East Central European Cities; <http://condense-project.org>

občasnými návštěvami respondentů a posléze od roku 2012 probíhal výzkum přímým zúčastněným pozorováním prostředí a setrváním autorky v oblasti.² Z důvodu uceleného pohledu na situaci v lokalitě byly hloubkové rozhovory rozšířeny z původního vzorku stávajících rezidentů také na další účastníky gentrifikace, kterými jsou pracovníci neziskových organizací, nově příchozí rezidenti a vedení města Brna a jednotlivých městských částí.

Zpracování dat získaných terénním výzkumem bylo založeno na zavedené metodě kódování a dohledávání úryvků rozhovorů a analýzy vztahů mezi nimi. Technické zpracování materiálu proběhlo za pomoci softwaru Atlas.ti.

Historické předpoklady vzniku sociálního vyloučení

Od konce 18. století bylo Brno proslulé zpracováním vlněných látek, čemuž odpovídá také dobová přezdívka města „Moravský Manchester“. Zkoumaná vyloučená lokalita přímo odpovídá jedné z oblastí, kde byl v Brně textilní průmysl v 19. století kumulován. Konkrétně se jedná o lokalitu kolem ulice Cejl, která navazuje na rozlehlé areály textilk v minulosti rozesetých prakticky na celém území mezi dnešním Cejlem, Kolištěm, Křenovou, Špitálkou a Bubeníčkovou ulicí. V přilehlých ulicích kolem Cejlu byly umístěny kromě samotných továren i ubytovací kapacity pro odborníky, úředníky a především dělníky pracujících v továrnách. Charakteristickým bydlením pro tovární dělníky byly pavlačové domy s množstvím jednopokojových bytů. Přestože domy již v době na začátku 20. století byly přelidněny a neodpovídaly hygienickým standardům, byly pro dělníky stále lepší variantou než každodenní docházení v řádu několika hodin (často např. z Bystrce). Zástavba ve formě souměrných pavlačových domů, které stavebně obemykají dvůr ukrytý před pohledem z ulice, dává oblasti specifický charakter. Častý výskyt tohoto typu domů je také důvodem pozdějšího vzniku vyloučené lokality. Domy v druhé polovině 20. století postupně přestaly vyhovovat požadavkům na bydlení, zejména vzhledem k prostoru a hygienickým podmínkám, což vedlo ke kumulaci sociálně slabých rodin v těchto objektech.

Zatímco v 19. a na začátku 20. století bylo Brno domovem několika národností, v druhé polovině 20. století se stalo národnostně téměř homogenním městem (Pospíšilová – Brožovičová 2015). V průběhu druhé světové války bylo z Brna deportováno téměř sedm a půl tisíce obyvatel židovského původu.³

² Autorka v lokalitě prováděla nepřetržitě zúčastněné pozorování v letech 2012–15.

³ <http://www.holocaust.cz/databaze-obeti/>

Pohled na pavlače bytového domu na ulici Cejl – stav k roku 2008.
Foto: Jana Pospíšilová pro projekt conDENSE.

V období těsně po druhé světové válce (31. května 1945) byli následně násilně odsunuti rezidenti německé národnosti, odhad hovoří o přibližně 27 000 obyvatel. Následky holocaustu a poválečného násilného odsunu zanechaly v oblasti citelnou stopu. Sociální stav hraničící s vyloučením přitom v oblasti nevznikl náhle, ale je důsledkem dlouhodobého vývoje sahajícího k událostem druhé světové války. Další příčinou byl postupný úpadek industrializace, což je pro vyloučené oblasti jako takové a jejich historii typickým rysem, a stagnace nízké úrovně bydlení v lokalitě v době komunistického režimu.

V devadesátých letech 20. století už měla oblast výrazné rysy vyloučené lokality, jakými jsou zanedbané až zdemolované stavby a výrazně vyšší podíl sociálně slabých a romských obyvatel. Dalšími charakteristikami místa byly velmi špatný stav veřejných prostranství, značně zvýšená kriminalita, výskyt heren a zastaváren a podobně. V tomto období se oblastí neoficiálně mezi Brňany začalo přezdívát „Brněnský Bronx“.

Pohled na ulici Cejl z nároží ulice Körnerova.
Foto: K. Brožovičová, 2013.

Současně v devadesátých letech můžeme zaznamenat první investorské počiny. Stručně zmiňme administrativní centrum IBC, vystavěné v roce 1997, které dnes leží na okraji lokality a slouží jako kanceláře, luxusní ubytovací kapacity, garáže a zázemí pro obchody a kavárny. Co se týká kulturních zařízení, v roce 1999 proběhla rekonstrukce loutkového divadla Radost, které se nachází zhruba v polovině ulice Bratislavská blíže k centru vyloučené oblasti. V roce 2000 získalo sídlo taktéž Muzeum romské kultury (založené v roce 1991), pro které byly upraveny prostory bývalého nájemního domu. Muzeum se nachází v samotném centru oblasti na prostranství, kde se kříží ulice Hvězdová a Bratislavská. Tyto velké pilotní projekty můžeme považovat za první kroky vedoucí k dnešním viditelným změnám lokality.

Pokud bychom se zaměřili na projekty, které usilovaly o zvýšení úrovně bydlení v oblasti, takovým pilotním projektem bylo komunitní bydlení neziskové organizace DROM, realizované v letech 1999–2003. V rámci programu byly

zrekonstruovány dva obytné domy v havarijním stavu. Práce na rekonstrukci domu prováděli převážně romští obyvatelé, kteří zde původně bydleli s vysokým zadlužením na nájemném. Poté, co odpracovali na domě určitý počet hodin a adekvátní participaci na projektu, jim byl dluh odpuštěn a byla jim nabídnuta nájemní smlouva na jeden rok. Nezisková organizace DROM tak Romům umožnila sociální bydlení za adekvátních podmínek a současně napomohla ke zlepšení stavu oblasti.

Doba po roce 2000 je charakteristická postupným osidlováním oblasti studenty brněnských vysokých škol, kteří v bytech žijí sdíleně (většinou v počtu čtyř až šesti osob v bytě). Studenti jsou celkově na bydlení nenáročnou skupinou, která vyhledává především oblasti s nižším nájemným a lokalita je tak pro ně atraktivní. Současně jsou studenti poměrně alternativní a jsou schopni akceptovat sociálně a etnicky různorodé sousedství. Po roce 2007 můžeme zaznamenat také zvýšený počet privatizací bytů a příchod rezidentů, kteří v lokalitě investují do svého startovacího bydlení. Současně v tomto období docházelo ke zvýšeným investicím do bytových jednotek na straně profesionálních spekulantů s nemoovitostmi.

Konceptuální ukotvení gentrifikace a faktorů inkluze a exkluze

Ve výzkumu a analýze situace v lokalitě byly klíčové tři koncepty: gentrifikace, inkluze a exkluze. Gentrifikaci jako sociální jev poprvé pojmenovala a popsala socioložka Ruth Glassová na příkladu Londýna. Vysvětluje ji jako jev, kdy příslušníci střední třídy obsazují „ošuntělé, zchátralé, drobné příbytky“ ve čtvrtích obývaných původně dělníky a současně dochází k rychlému rozvoji infrastruktury a vybavenosti lokality (Glass 1964). Zatímco Glassová si ve své definici všímala především ekonomické stránky gentrifikace a tvrdí, že jedním z výrazných znaků je fyzická obnova lokality spojená se změnou vlastnických poměrů, Neil Smith na konci sedmdesátých let přišel s definicí, která je založena na ekonomickém základu. Gentrifikace je podle Smithe způsobena přílivem soukromého kapitálu do oblastí vnitřního města obydlených původně dělníky, přičemž nositeli kapitálu jsou členové střední třídy stěhující se do podinvestované lokality (Smith 1996). Smith vidí motivace pro gentrifikaci v nabídce levných zdrojů a především v tzv. *rent gap* (Smith 2003), tedy v rozdílu mezi aktuální výší požadovaných nájmu a reálnou hodnotou nemovitostí a pozemků, na kterých stojí. V opozici k čistě ekonomickému vysvětlení gentrifikace stojí

David Ley, který tvrdí, že motivace střední třídy k obsazování lokalit může být právě v poloze místa v blízkosti centra, charakteru místa, architektury a celkové odlišnosti od homogenního prostředí města (Ley 1986). Jako zásadní teorie spojující oba aspekty gentrifikace – ekonomické i sociální – se jeví přístup Chrise Hamnetta, který gentrifikaci definuje jako prostorovou manifestaci posunu společnosti od industriální k postindustriální ekonomice, charakteristické finančními a kreativními službami, přičemž bere v potaz odraz této ekonomiky ve struktuře obyvatel, rozvrstvení práce a v povaze trhu s nemovitostmi (Hamnett 2003).

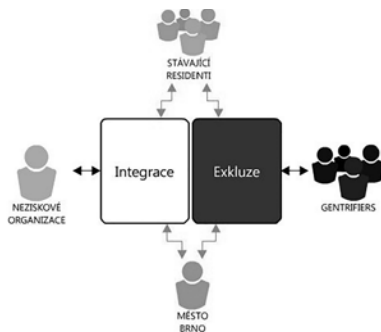
Teorie integrace jsou v posledních dekádách rámovány zejména paradigmaty týkajícími se identity a sociální změny (Finney – Simpson 2009; Zimmermann 2006). Podle Johna Ogbu je koncept integrace postavený právě na vztahování se menšiny k většinové společnosti a na jeho důsledcích pro případnou integraci anebo jejího odmítnutí. John Ogbu popisuje etnické menšiny v kontextu společnosti ve Spojených státech amerických a dělí je na dvě skupiny. Prvními menšinami jsou dobrovolné (*voluntary*), druhými nedobrovolné (*involuntary*). Za dobrovolné přitom Ogbu považuje takové menšiny, jejichž členové přišli do majoritní společnosti z vlastní vůle a vidí v ní perspektivu. Členové nedobrovolné minority se naopak narodili do menšiny, která byla majoritou vytlačena na okraj, a jejich postavení tedy nevychází z vlastní vůle. Od tohoto faktu Ogbu odvozuje identitní postoje, které s touto dobrovolností či nedobrovolností souvisejí. Od dobrovolné či nedobrovolné identity se odvíjí také sociální distance menšiny a její začlenění, nebo naopak odmítnutí integrace (Ogbu 2003).

Mezi významné vnější příčiny exkluze patří v současných postmoderních společnostech ekonomická produkce a participace na trhu práce, která je přímo spojena se základem sociálního statusu (Sirovátka 2007). Participace na trhu práce je natolik zásadní, že jednotlivci umožňuje či znemožňuje chování podle vzorců spotřeby a současně je primárním zdrojem exkluze (srov. Dahrendorf – Bauman 1998). Podobně jako Bauman přistupoval k exkluzi také Townsend, kladoucí důraz na materiální deprivaci jako zásadní příčinu exkluze. Tvrdí, že dlouhodobá materiální deprivace brání jednotlivci uplatňovat plně svá občanská práva, na chudobu je nahlíženo jako na překážku bránící plné společenské participaci. Deprivace se může objevit v důsledku nedostatečného příjmu nebo přímo jako nedostatečný přístup k základním potřebám, bez kterých lidé nemohou realizovat své sociální povinnosti (Townsend 1979).

Vleminckx a Berghman mluví o exkluzi jako multidimenzionálním jevu, složeném z několika procesů deprivace, které jsou spojeny s úplnou disociací

od své původní vrstvy. Tento multidimenzionální proces vede k postupné izolaci jedinců od majority a mainstreamových příležitostí, které většinová společnost nabízí (Vleminckx – Berghman 2001).

Při analýze situace ve zkoumané lokalitě byl za klíčový brán tzv. *actor centred approach*. V procesu gentrifikace v brněnské lokalitě Zábřdovice můžeme pozorovat čtyři zájmové skupiny aktérů: (1.) stávající rezidenty, převážně sociálně slabší obyvatele, Romy; (2.) *gentrifiers*, tedy nově příchozí obyvatele a podnikatele; (3.) neziskové organizace; (4.) správní orgány města Brna. Každá z těchto skupin se vyznačuje specifickou činností a zájmy, které prosazují, a touto činností přispívají k procesům integrace nebo exkluze původních rezidentů. To znamená, že se na procesu gentrifikace podílejí, nebo naopak působí proti ní. Jak je patrné z diagramu, původní rezidenti a současně správa města Brna přispívají jak k procesu integrace, tak také k procesu exkluze. Neziskové organizace pak svou činností působí výhradně integrativně a napomáhají stávajícím rezidentům začlenit se do nového sociálního prostředí lokality. Nově příchozí obyvatelé, tzv. *gentrifiers*, podporují svými zájmy převážně exkluzi stávajících rezidentů. Na konkrétní strategie a cíle jednotlivých skupin a na dopady jejich činnosti se zaměříme v následujících oddílech.

Strategie stávajících rezidentů v procesu gentrifikace

Strategie stávajících rezidentů, kterými jsou převážně sociálně slabí, jsou ambivalentní. Z výpovědí respondentů vyplývá značná spjatost stávajících obyvatel s lokalitou. Ti zde mnohdy strávili převážnou část svého dosavadního života a mají v lokalitě rodinné vazby. Vyjádření touhy zůstat v lokalitě naznačuje možnost prvního kroku homogenizační dynamiky a akceptaci tendencí aplikování životních postojů střední třídy ze strany původních obyvatel. Přijetí měnícího se sociálního kontextu v prostředí stálého pobytu a vyjádření vůle setrvat v dané

lokalitě je prvním předpokladem možné integrace původního obyvatelstva do nově vznikajících sociálních vazeb sousedství (Maloutas 2011). V tomto směru se otevírá taktéž možnost rovného přístupu všech aktérů a zúčastněných na procesu integrace, jak jej předpokládá Holzner (1967). Na druhou stranu původní obyvatelé přijímají za své také strategie, které je ve svém důsledku v procesu znevýhodňují a působí jako faktor exkluze.

Jednou ze základních příčin exkluze je ekonomická deprivace stávajících obyvatel zapříčiněná jen částečnou participací na trhu práce. Tento fakt je natolik zásadní, že ve svém důsledku neumožňuje obyvatelům přijímat vzorce běžné spotřeby (Sirovátka 2007). Na tuto problematiku přímo navazuje problematika častého zadlužování, která se v dané komunitě ve velkém měřítku opakuje. Závažným důsledkem je fakt, že tato situace může být chápána jako „normální“. Sociální vyloučení je pak jednotlivci vnímáno jako norma (Toušek 2007). Problematickým bodem je taktéž úroveň bydlení a nízké standardy hygieny a poskytovaných služeb (Burjanek 1997). Tyto podmínky jsou stávajícími obyvateli akceptovány a považovány za normu. Vedou tak k prohlubování apatie vůči řešení situace a exkluze. Nejenže řešení potíží s bytovými podmínkami je odkládáno, ale tyto potíže se mnohdy stupňují, neboť bytové domy jsou záměrně poškozovány úmyslně zakládánými požáry či krádežemi kovových částí staveb. K prohlubování procesu exkluze přispívá časté sestěhovávání sociálně vyloučených obyvatel z různých částí města do vybraných domů.

Strategie a cíle nově příchozích – gentrifiers v procesu gentrifikace

Motivace nově příchozích, hromadně v této kapitole nazývaných gentrifiers, odpovídá přesně teorii podinvestované lokality, která láká střední třídu na levné zdroje a nájmy, na tak zvaný *rent gap* (Smith 1996). Nově příchozí obyvatelé jsou přitahováni především výhodnou polohou nabízených bytů ke koupi nebo k pronájmu. Zatímco za podobné měsíční náklady by pořídili byty v okrajových oblastech města, v gentrifikované oblasti za tytéž finance bydlí téměř v centru.

První příchozí skupinou z majority, kterou motivuje obnova urbánních celků a současně zachované relativně levné nájmy či ceny bytů, jsou studenti a mladí pracující. Studenti i mladí profesionálové jsou homogenní ve svém přístupu ke stávajícím rezidentům, ovšem zastávají rozdílné postoje, co se týká flexibility a vázanosti k místu. Třetí skupinou gentrifiers, kteří do lokality přicházejí, jsou majitelé firem a podnikatelé. Podnikatelé však mnohdy uplatňují

vůči původním obyvatelům velmi agresivní strategie, čímž se od nových obyvatel (studentů a rezidentů s úmyslem trvalého pobytu) významně odlišují. Souhrnně jsou gentrifiers jednotní v motivacích, které je do lokality přivedly, a stejným způsobem se současně podílí i na důsledcích gentrifkace, která zde probíhá.

Studující jako skupina vynikají zejména vysokou flexibilitou, co se týká možnosti změny místa pobytu, vzhledem k tomu, že bydlí na kolejích nebo studentských privátech a jsou vázání ve většině případů pouze smlouvou na konkrétní rok. Lokalita Bratislavská/Cejl je tak pro ně místem levného podnájmu a současně možností rychlého přemístění v případě, že by se jim v místě nelíbilo. Většina studentů lokalitu volí kvůli její lukrativní poloze v blízkosti centra a finanční dostupnosti, stejně tak jako možnosti pohodlné noční dostupnosti bez nutnosti využití noční dopravy. Vzhledem k tomu, že skupina je velmi flexibilní a nevázaná na konkrétní místo, nemají studenti podle pracovníků neziskových organizací zásadní dopad na integraci původních obyvatel. Jejich místo v procesu gentrifkace ale nelze zanedbat vzhledem k početnosti skupiny a roli alternativních pionýrů, kteří proces gentrifkace obvykle nenápadně spouštějí.

Rezidenti, většinou mladí profesionálové, kteří v lokalitě zakoupili byty, jsou odlišným typem obyvatel ve srovnání se studenty. Tato skupina podstoupila riziko investice do nemovitosti ve zkoumané lokalitě a hodlá v místě setrvat dlouhodobě, k místu jsou vázání majetkem. Rezidenty jsou v tomto případě myšleni lidé přímo žijící na adresách Bratislavská/Cejl, nikoli majitelé bytů, kteří ale fakticky bydlí jinde a byty (domy) v lokalitě pouze pronajímají. Motivace k přesunu do lokality jsou u rezidentů – mladých profesionálů dosti podobné jako u skupiny studentů, podstatná je pro ně výhodná poloha oblasti a poměrně nízké náklady na bydlení. Toto zjištění je poměrně logické vzhledem k tomu, že se jedná ve velké většině o pracující absolventy vysokých škol, kteří v lokalitě kupují tzv. startovací byty.

Tato skupina je z pohledu neziskových organizací považována za nejperspektivnější co do podílu na integračním posunu stávajících obyvatel. U mladých pracujících totiž existuje vysoká pravděpodobnost, že ve startovacích bytech založí rodiny, což by mohlo napomoci k mezigenerační výměně v oblasti. Tato skupina má také výrazný vliv na renovaci obytných domů v lokalitě. Existuje zde zjevná spojitost investic do veřejného i privátního prostoru s demografickými a sociálními změnami na lokální úrovni (Zukin 2009).

Skupina gentrifiers – podnikatelů se vyznačuje určitou distancí od lokality, nemají zde adresu trvalého pobytu či bydliště, ale provozují v lokalitě firmu nebo vlastní byty či domy za účelem zisku. Nelze tvrdit, že každý z majitelů firem se

přímo účastní na exkluzi původních obyvatel, přestože může mít na procesu zájem. Nemusí se gentrifikace aktivně účastnit, záleží zejména na zaměření firmy. Typem podnikání, které aktivně produkuje ekonomickou exkluzi a profituje právě z vyčleňování původních obyvatel, je podnikání v oblasti realit, ubytovacích zařízení, provozování zastaváren, heren a další. Strategie gentrifiers podnikajících v této oblasti těží z ekonomického chování původních obyvatel, zejména z neschopnosti finančního hospodaření, potažmo chudoby. Herny a zastavárny z tohoto jednání čerpají finance přímo, provozovatelé ubytoven a podnikatelé v realitách těží z následné zadluženosti původních obyvatel. Zadlužené rezidenty je možné poměrně snadno donutit k přestěhování na ubytovnu či do jiného objektu pod příslibem odpuštění části dluhu a takto získaný objekt prodat nebo pronajmát za tržní ceny. V minulosti podle výpovědí respondentů takovýmto způsobem docházelo k privatizacím bytových jednotek.

Jmenovaný způsob podnikání je přímo založen na vykořisťování stávajících nájemníků a plní zásadní funkci v procesu fyzického odsunu původních obyvatel a jejich kumulace na jiných místech. Praktiky těchto firem jsou legitimizovány na základě zadluženosti původních obyvatel, což jasně odkazuje na podstatu gentrifikace založené na materiální exkluzi. Materiální deprivace v tomto případě jasně legitimizuje praktiky fyzického vyloučení, jak upozornil Townsend (1979). Gentrifiers – podnikatelé tak plní funkci výkonného nástroje pro exkluzi původních obyvatel a výrazně tak urychlují proces gentrifikace ve smyslu vymísťení sociálně slabých obyvatel z lokality.

Strategie a cíle neziskových organizací pracujících s Romy a sociálně slabými obyvateli lokality

Neziskové organizace působící v lokalitě jsou v podstatě svých činností jediným aktérem, který vyvíjí čistě integrativní snahy. Strategie zaměřené na integraci vyloučených rezidentů spočívají především v každodenní asistenci Romům a sociálně slabým skupinám v dané lokalitě i jinde na území města Brna. Koncepte pomoci a řešení problému není tedy založena na předpokladu etnicity, ale chudoby, která přímo vytváří pozici, jakou vyloučené skupiny zastávají (Pavelčíková 2011). Podobně i ze získaných výpovědí pracovníků neziskových organizací vyplývá přímé zacílení na zvyšování životní úrovně stávajících obyvatel prostřednictvím finančního poradenství. To je propojeno s celou řadou aktivit zaměřených na přijetí hodnot uznávaných majoritní společností. V tomto pojetí práce s původními obyvateli lokality tak neziskové organizace naplňují oba

požadavky integrace, jak je předpokládá Klaus Zimmermann (2009). Na jedné straně se neziskové organizace podílí na přijímání a prohlubování dvojí identity původních obyvatel, což má podle Zimmermannovy teorie za následek zlepšení finanční situace této skupiny, na straně druhé pak neziskové organizace přímo poskytují finanční a sociální pomoc. Obě tyto aktivity se přímo podílí na efektivní integraci původních obyvatel v lokalitě. Další zásadní aktivitou, kterou v lokalitě neziskové organizace zastávají, je zprostředkování rovnocenné komunikace mezi městem a původními obyvateli zóny. Působí tedy jako mediátor.

Strategie a cíle magistrátu města Brna a městských částí v procesu gentrifikace

Posledním aktérem v procesu gentrifikace je samotné město Brno, rozuměno uskupení magistrátu, městské části Brno – sever a městské části Brno – střed, kteří mají společný cíl, co se týká plánovaných změn v lokalitě Zábřovice. Záměry magistrátu a městských částí jsou stanoveny poměrně jasně, zásadní pro město je uvést lokalitu do stavu srovnatelného s jinými částmi Brna, co se týká kvality sociálních i bytových podmínek. Jako klíčová slova jsou používána spojení jako „městská obnova“, „revitalizace“, „městská regenerace“, což jsou jednoznačně eufemismy pojmu gentrifikace; používané výrazy však neupozorňují na třídní ustavení, které je v pojmu gentrifikace obsaženo (Lees 2008). Zástupkyně městské části Brno – sever v souvislosti s lokalitou Zábřovice uvádí: „Záměrem MČ Brno – sever je, aby tato lokalita v budoucnu opět plnila svoji původní funkci – tedy rezidenční čtvrť v blízkosti centra města a nemusela se nazývat vyloučenou lokalitou“ (zástupkyně městské části Brno – sever, 2013). Stejný záměr uvádí i příručka *Integrovaný plán rozvoje města v problémové obytné zóně 2008–2015*, vydaná magistrátem města Brna: „Cílem integrovaného plánu rozvoje města v problémové zóně a jeho jednotlivých projektů je zlepšení stavu definované sociálně vyloučené lokality formou zlepšení stavebního stavu objektů v lokalitě“ (Příručka IPRM 2012).

Jako stěžejní aktivita pro pozvednutí lokality jsou stanoveny opravy veřejných prostranství a bytových domů, které jsou financovány městem, případně soukromým subjektem, přičemž z části 40–60 % jsou opravy hrazeny z fondů Evropské unie (Příručka IPRM 2012). Je potřeba zdůraznit, že fyzická obnova lokality je pro město klíčová, sociální programy slouží jako doplňující aktivity, což je zřejmé v rozložení financí do jednotlivých činností, kdy valná většina finančních prostředků je určena na opravy bytových domů (ibid.).

Strategie města je častým terčem kritiky ze strany neziskových organizací, které tvrdí, že čerpané finanční prostředky, které měly původním obyvatelům pomoci, naopak urychlují a podporují proces gentrifikace. Neziskové organizace často správu města obviňují, že jejím cílem je „revitalizace“ lokality, tedy fyzická obnova domů, přičemž sociální stránka je pro město druhotná. Pro město je tedy proces gentrifikace jako změna skladby obyvatel v lokalitě přípustná, setrvání stávajících rezidentů v lokalitě a projekty zaměřené na sociální pomoc tvoří jen marginální část strategie města. Naopak opravené domy jsou motivací pro usazování gentrifiers v lokalitě. V tomto směru dochází k naplnění definice exkluze podle Gerlindy Šmausové, která mluví o kolonizování prostoru prostřednictvím fyzického nebo symbolického násilí (Šmausová 2004).

Podle výpovědí respondentů je zjevné, že městská část Brno – střed používá doložku k nájemním smlouvám, kde se snaží odfiltrovat dlužné nájemníky. Dluh na nájemném je tedy legitimizujícím impulzem k tomu, aby byli původní obyvatelé odsunuti do prostor, které exkluzí původních obyvatel prohloubí. Současně je v případě přístupu městské části Brna střed přímo naplněna teorie chudoby jako překážky bránící jednotlivci v plné společenské participaci. Mezi vnější příčiny bránící plnému začlenění původních obyvatel je praxe samospráv v sociální oblasti (Toušek 2007), které na výhledově vyřešení sociální problematiky v oblasti pohlížejí se značnou skepsí a pochybami.

Přestože vedení města často čelí kritice, navázalo spolupráci s neziskovým sektorem a využilo ji při plánování projektů založených za účelem změny lokality. V sektoru sociálních služeb neziskové organizace participovaly přímo jako poradní orgán. Spolupráce tak rozšířila komunikaci a propojení mezi původními obyvateli, samosprávou a neziskovým sektorem. Při hodnocení celkového směřování samosprávy nelze opomenout fakt, že podpora z evropských fondů rozšířila možnosti sociálního bydlení, které je nabízeno původním obyvatelům. Mezi velmi kladné dopady čerpání financí z evropských fondů patří také rozšířené volnočasových aktivit v bytové zóně a oprava veřejných prostranství, které by za jiných okolností byly považovány za nadstavbové.

Čerpání evropských dotací se taktéž odrazilo ve strategii města v privatizování objektů, které bylo v oblasti prakticky zastaveno. Toto opatření výrazně omezuje činnost gentrifiers podnikatelů – realitních spekulantů a v důsledku redukuje exkluzivní dopad jejich aktivit. Situaci však zhoršuje překotný vývoj procesu gentrifikace, neboť integrace jako dlouhodobý proces nemá dostatečný časový prostor. Dopady revitalizace na integraci však nejsou zdaleka tak tvrdé, jak by tomu bylo v případě, že by lokalita byla revitalizována ze zdrojů soukromých investorů.

Závěry: souhrnná analýza strategií všech zájmových skupin

Pokud si klademe otázku, zda v procesu gentrifikace v městské lokalitě Brno – Zábrdovice existuje prostor pro integraci sociálně slabých a romských rezidentů, pak musíme shrnout celý mechanismus relokace a zájmy všech zúčastněných skupin.

Prvním zásadním krokem k integraci je svolnost k tomuto postupu na straně stávajících rezidentů a snaha o začlenění se do nových společenských podmínek lokality, přičemž z výpovědí původních obyvatel přímo zaznívá požadavek mezietského sousedství. Ve sdílení prostoru s gentrifiers vidí stávající rezidenti možnost řešení svého vyloučeného postavení a ukončení nedobrovolné izolace v obytném prostoru s nevyhovujícími podmínkami (Burjanek 1997). Krucíálním faktem je, že původní obyvatelé se k přicházející majoritní společnosti staví otevřeně a jsou podle definice Johna Ogbu „dobrovolnou skupinou“, která v majoritní společnosti a jejích hodnotách vidí perspektivu (Ogbu 2003). Nenaplnuje se tedy předpoklad, že by původní obyvatelé vytvářeli komunitu na základě sebeidentifikace s vyloučenou společností zastávající záměrně hodnoty neslučitelné s majoritou a vytvářeli tak kontrakulturu vůči gentrifiers (Lees – Slater – Wyly 2008). Konflikt gentrifiers a původních obyvatel v tomto pojetí ve zkoumané lokalitě ani v náznaku na straně původních obyvatel nenastává.

Podstatným faktorem v procesu integrace původních obyvatel v lokalitě jsou strategie a cíle zastávané městem Brnem, potažmo Magistrátem města Brna a městskými částmi Brno – sever a Brno – střed. Politika, kterou město v lokalitě prosazuje, se v krátkém časovém horizontu odráží ve fyzickém vzhledu lokality, co se týká stavu budov a veřejných prostranství, ale také sociálního osazení dané zóny. Za zlomový okamžik v politice prosazované městem ve zkoumané lokalitě lze označit rok 2008, kdy magistrát města zažádal o dotace z Evropského fondu pro regionální rozvoj a zahájil tak implementaci Integrovaného plánu rozvoje města zaměřeného na zlepšení stavu bytových domů a přilehlých veřejných prostranství, ale také na sociální podporu v lokalitě. Město ve spojitosti se vznikem projektu upustilo od svých původních strategií, v jejichž rámci zde až do roku 2008 docházelo k častým privatizacím bytů a bytových domů, popřípadě bylo plánováno úplné zchátrání objektů, které byly v té době neprodejné. V důsledku původní strategie tak město směřovalo k postupné gentrifikaci spojené s vymístěním původních obyvatel, která dávala prostor pro legální i pololegální podnikání v oblasti realit. Firmy, které městské byty privatizovaly prostřednictvím najatých zájemců a vzápětí takto získané

nemovitosti prodávaly za tržní ceny, odsouvaly původní obyvatel do objektů s podstatně nižší tržní hodnotou v jiných, od centra vzdálenějších lokalitách. V tomto případě tak v návaznosti na městskou politiku soukromé firmy de facto prováděly exkluzi původních obyvatel, čímž urychlovaly proces gentrifikace. V tomto pojetí procesu gentrifikace jako důsledku politiky města můžeme sledovat primární charakteristiku gentrifikace, kterou Smith pojmenoval jako „rent gap“ – rozdíl mezi reálnou hodnotou pozemků či nemovitostí a požadovaných nájmů (popř. prodejních cen). Tento ryze ekonomický motiv je tak podle Smithe spouštěčem gentrifikace (Smith 2003), čemuž odpovídal i vývoj v lokalitě do roku 2008.

Nová strategie města vzniklá na základě získání dotací Evropské unie je primárně založena na rekonstrukci fyzického stavu lokality, ale část financí je směřována také na sociální sféru a integraci původních obyvatel. Současná strategie města Brna je integračnímu procesu více nakloněna také z toho důvodu, že byly prakticky zastaveny privatizace bytových jednotek, čímž byl eliminován prostor pro podnikání v oblasti realit a přímá motivace firem k vystěhování původních obyvatel. Součástí Integrovaného plánu rozvoje města je zřizování sociálních a tzv. domovníckých bytů pro původní obyvatel, kteří se nacházeli ve vyloučeném prostředí. Tyto domy jsou tak pod přísnějším dohledem domovníka, který dbá na udržování pořádku v domě. Tímto způsobem je možné integrovat některé z původních obyvatel a pomoci jim překonat bariéru exkluze, to je však dostupné jen malému zlomku původních obyvatel z celkového počtu. Město podle oficiálních zdrojů uvádí, že preferuje, aby bylo původním obyvatelům umožněno v lokalitě setrvat, ovšem za podmínky bezdlužnosti, což je výrazný eliminační nástroj.

Záměr města vytvářet prostor pro integraci původních obyvatel je podpořen i spoluprací s neziskovými organizacemi, což napomáhá k účinnému zacílení integračních snah. Neziskové organizace se na projektech s městem podílí jako poradní orgán a současně mají taktéž výkonnou moc. Kromě již vzpomínaných projektů podpory bydlení proběhl taktéž projekt zaměřený na oddlužení původních obyvatel, čímž by se šance na integraci stávajících nájemníků významně zvýšily. Důležitý je zejména přístup neziskových organizací k oběma zájmovým skupinám, jak k původním obyvatelům, tak také k městu jako organizaci. Mimoslovní sdružení vytváří mediátor mezi oběma skupinami, přičemž základním krokem je dodržení rovnocenného přístupu k oběma skupinám účastníků. Tato strategie důležitá především pro původní obyvatel, neboť je cestou, jak je v konkrétních případech osamostatnit a vyvést z vyloučeného prostředí tak,

že v dalším kroku již není neziskové organizace potřeba a klient je schopen plnohodnotně participovat v minoritní i majoritní společnosti. Činnost neziskových organizací je zaměřena na komplexní balíček služeb terénní, sociální a pedagogická práce, které jsou zpracovány podle potřeb původních obyvatel lokality, tedy jsou designovány tak, aby byly v dané lokalitě v maximální míře účinné. Tyto inkluzivní snahy neziskových organizací se na možnosti integrace obyvatel podílí významnou měrou, zejména co do omezování projevů exkluze a přípravy integračního procesu u jednotlivců. Kooperace města v tomto postupu spočívá v opravě bytových domů a prostor v havarijním stavu, tedy v postupném rušení exkludovaných fyzických prostorů, které přímo podporovaly nedobrovolné vyloučení původních obyvatel (Burjanek 1997). Vůle jednotlivců z řad původních obyvatel ve spojení s účinnou pomocí neziskových organizací a podporou města, zejména co se bytové a stavební politiky týká, je prvním krokem v integraci původních obyvatel, kteří tak mohou vystoupit z exkludovaného prostoru sociálně i fyzicky a získávají rovné příležitosti v majoritní společnosti. Tento proces by ideálně měl vést v dalším kroku k přijetí dvojí identity, která vede k ekonomické úspěšnosti jednotlivců v majoritní společnosti, jak předpokládá Klaus Zimmermann (2009). Tímto způsobem by v ideálním případě mělo dojít k plné integraci původních rezidentů za podmínek, že by v lokalitě nepůsobily žádné nebo minimální snahy o další exkluzi či odsunutí těchto obyvatel mimo lokalitu, což ale neodpovídá sledované realitě. Je tedy potřeba se na tyto procesy taktéž zaměřit.

Pro komplexní zmapování procesu probíhajícího v lokalitě Bratislavská/Cejl je potřeba shrnout také strategie aktérů, které vedou k vymístění původních obyvatel z lokality nebo k prohloubení jejich exkluze. Jedním ze zásadních faktů, které proces exkluze podporují, je přímo současná životní situace původních rezidentů, kteří prozatím neměli dostatečný prostor opustit vyloučenou komunitu a s tím spojené nevyhovující bytové podmínky, což ale neznamená, že tuto vyloučenou skupinu opustit nechtějí. Spolužití v exkludované společnosti generuje exkludované chování, které je v souladu s normami této skupiny, nikoliv uznávanými standardy majority. Mezi jedny z nejčastějších patří nedostatečné dodržování hygienických pravidel v bytovém domě, devastace nemovitosti, rozšířená kriminalita, nehospodárné nakládání s rodinnými financemi a další (Toušek 2007). Adaptace na podmínky vyloučení je natolik spjitá, že může být přímo jedním z důvodů exkluze a v majoritní společnosti utvrzovat stereotypní smýšlení nebo dokonce omlouvat rasistický přístup k původním obyvatelům. Nedostatečné vystoupení původních obyvatel z exkludované komunity může

zkreslovat taktéž dopady dosavadních integračních snah a měření výsledků programů zaměřených na začlenění, takže může vzbuzovat falešné dojmy nedostatečného dopadu projektu na vyloučenou komunitu a ke klamnému potvrzování stereotypů (Vašečka 2011).

Závažným důsledkem exkludovaného jednání je zadlužování původních obyvatel, což přímo slouží jako nástroj pro jejich vyloučení ve strategiích ostatních aktérů podílejících se na gentrifikaci, konkrétně gentrifiers a města. Strategii soustředěnou čistě na integraci původních obyvatel zastávají z aktérů pouze neziskové organizace. V případě města a gentrifiers je zájem cílený na „regeneraci“ lokality, to znamená, že prioritou je gentrifikace místa v podobě, kterou momentální podmínky dovolují (např. financování oprav, lokální politika aj.). V tomto směru, jak již bylo zmíněno, je politika města Brna podstatně mírnější oproti vývoji do roku 2008 a je přiznán určitý prostor také pro původní obyvatele. Bytová politika, která nepočítá s masivním privatizováním bytů, dává původním obyvatelům možnost setrvat v místě bydliště, neboť jsou lépe schopni platit své závazky, nežli tomu bylo u privatizací. V rámci oficiální politiky město uvádí, že preferuje původní obyvatele jako nájemníky opravených domů, ovšem pod podmínkou, že nebudou zadluženi. V tomto okamžiku je zadlužení jako důsledek exkluze pro město klíčovým strategickým nástrojem, na jehož základě jsou původní obyvatelé zbaveni možnosti byt v lokalitě nadále obývat. Masová zadluženost původních obyvatel je tedy zásadním faktorem, který v měřítku, ve kterém se u vyloučené skupiny vyskytuje, umožňuje zrychlenou dynamiku gentrifikačního procesu.

Časová překotnost gentrifikace v lokalitě je dalším činitelem, který působí proti integraci původních obyvatel. Generační výměna, tak jak ji předpokládá Bittnerová, kdy by gentrifiers – rezidenti svým usazením napomohli v dalším pokolení integraci původních obyvatel, nepřipadá kvůli dynamice celého procesu vůbec v úvahu (viz. Bittnerová 2003). Naopak časová tíseň a faktor zadluženosti napomáhají jiné skupině gentrifiers, a to především těm, kdo přicházejí za účelem podnikání založeného na znevýhodnění původních obyvatel. Podnikatelské záměry typu zastaváren a heren přímo podporují zadlužování původních obyvatel, zatímco byznys v oblasti ubytovacích zařízení z jejich zadlužení nadále těží. Tímto způsobem gentrifiers – podnikatelé aktivně vykonávají exkluzi a odsun původních obyvatel mimo lokalitu a působí tak proti jakýmkoli integračním snahám ostatních aktérů, zejména tedy neziskových organizací. Snížení kompetencí angažovanosti neziskových organizací v procesu gentrifikace je prohloubeno taktéž nedostatečnou vzájemnou komunikací města

a neziskových organizací v rámci některých projektů, takže dopady integračních plánů nejsou natolik efektivní, aby mohly plně kompenzovat exkluzivní záměry gentrifiers – podnikatelů.

	INTEGRACE	EXKLUZE
STÁVAJÍCÍ REZIDENTI	<i>attitude</i> – touha po smíšeném sousedství	<i>behavior</i> – chování podle exkludovaných norem
MĚSTO	—	politika do roku 2008
	politika po roce 2008 dotovaná fondy EU	—
NEZISKOVÉ ORGANIZACE	veškerá činnost	—
GENTRIFIERS studenti	—	<i>pioneering</i> – utváření cesty pro rezidenty
GENTRIFIERS rezidenti	předpoklad mezigenerační výměny	požadavek služeb a zboží nedostupné pro původní obyvatele
GENTRIFIERS podnikatelé	—	podnikání těžící z exkluze – ubytovny, zastavárny ad.

Tabulka 1: Přehledová tabulka popisu strategií jednotlivých aktérů na škále integrace vs. exkluze

Pokud shrneme strategie a zájmy všech aktérů, dojdeme k zjištění, že jediným aktérem cílícím čistě na integraci stávajících rezidentů jsou neziskové organizace. Strategie zbylých aktérů včetně původních obyvatel pak připouští přesně opačné strategie směrem k exkluzi, přičemž v případě původních obyvatel je tato strategie nezamýšlená. Taktika města se ve zkoumaném časovém horizontu změnila směrem k vyššímu příklonu k integraci původních obyvatel, přičemž prioritou stále zůstává gentrifikace lokality. Zcela opačnou politiku oproti neziskovým organizacím pak zastávají gentrifiers – podnikatelé, kteří se na exkluzi původních obyvatel zcela aktivně zaměřují. Při sumarizaci pravomocí a strategií všech aktérů je zjevné, že podmínky pro integraci původních obyvatel jsou nastaveny velmi tvrdě. Přesto, na rozdíl od minulosti, kdy politika města byla diametrálně odlišná, možnost integrace původních obyvatel v současnosti existuje. Existuje vysoká pravděpodobnost, že se v lokalitě podaří integrovat menší skupině původních obyvatel, kteří v krátkém časovém horizontu překonají

hranici úplného vyloučení anebo budou podpořeni projektem správcovských domů. Ovšem vzhledem k silným zájmům na gentrifikaci ze strany města a gentrifiers – podnikatelů bude za současných podmínek většina sociálně slabých obyvatel nucena lokalitu opustit. Gentrifikace jako proces ve své podstatě stojí na předpokladu vysídlování z důvodu ekonomického tlaku, který je způsobem zhodnocování lokality. Je tedy zřejmé, že pokud by gentrifikace proběhla na základě financování soukromých investorů, došlo by pravděpodobně k rozsáhlé privatizaci bytového fondu a v důsledku toho k masivnímu vysídlování stávajících obyvatel. Dnešní revitalizace lokality a využití fondů EU se tedy jeví jako varianta, která dává části stávajících rezidentů šanci adaptovat se na nové prostředí a bere sociální situaci v Zábrdovicích jako výzvu do budoucna.

Klára Brožovičová vystudovala sociologii, sociální antropologii a etnologii na Masarykově univerzitě v Brně. Od roku 2008 se dlouhodobě zabývá mapováním brněnské vyloučené oblasti Bratislavská – Cejl v Zábrdovicích. Jako výzkumnice a analytička participovala na několika mezinárodních projektech: conDENSE Social and Spatial Consequences of Demographic Change for East Central European Cities, NEUJOBS Creating and adapting jobs in Europe. Kontakt: klarabrozovicova@seznam.cz

Literatura

- Bauman, Zygmunt. 1998. *Work, Consumerism and the New Poor*. Oxford: Oxford UP.
- Bittnerová, Dana – Moravcová, Mirjam. 2011. „Integrace – identita.“ Pp. 9–15 in Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.): *Etnické komunity, integrace, identita*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Burjanek, Aleš. 1997. „Segregace.“ *Sociologický časopis* 33, 1997: 423–434.
- Constant, Amelie F. – Zimmermann, Klaus F. 2011. „Migration, Ethnicity and Economic Integration.“ Pp. 145–168 in 145–168 N. Jovanovic (ed.): *International Handbook on the Economics of Integration*. Cheltenham: E. Elgar.
- Dahrendorf, Ralf. 1988. *The Modern Social Conflict. An Essay on the Politics of Liberty*. New York: G. Weidenfeld and Nicolson.
- Finney, Nissa – Simpson, Ludi. 2009. *Sleepwalking to Segregation? Challenging Myths about Race and Migration*. London: Policy Press.
- Glass, Ruth. 1964. *London. Aspects of Change* (Centre for Urban Studies, No. 3). London: MacGibbon & Kee.
- Hamnett, Chris. 2003. „Gentrification and the Middle-class Remaking of Inner London, 1961–2001.“ *Urban Studies* 40, 2003, 12: 2401–2426.
- Holzner, Burkart. 1967. „The Concept ‚Integration‘ in Sociological Theory.“ *Sociological Quarterly* 8, 1967: 51–62.

- Lees, Loretta – Slater, Tom – Wyly, Elvin. 2008. *Gentrification*. New York: Routledge.
- Ley, David. 1986. „Alternative Explanations for Inner-city Gentrification.“ *Annals of the Association of American Geographers* 76, 1986: 521–535.
- Maloutas, Thomas. 2011. „Contextual Diversity in Gentrification Research.“ *Critical Sociology* 38, 2011, 1: 33–48.
- Marcuse, Peter. 1997. „The Ghetto of Exclusion and the Fortified Enclave: New Patterns in the United States.“ *American Behavioral Scientist*, special issue, The New Spatial Order of Cities, 41, 1997, 3: 311–326.
- Ogbu, John U. 2003. *Black American Students in an Affluent Suburb. A Study Academic Disengagement*. Mahwah: LEA.
- Pavelčíková, Nina. 2011. „Historické aspekty možnosti integrace Romů do moderní společnosti.“ Pp. 101–113 in Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.): *Etnické komunity, integrace, identita*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Pospíšilová, Jana – Brožovičová, Klára. 2015. „Dělnický dům a proměny sociálně vyloučené oblasti. Případová studie lokality Brno–Cejl.“ *Journal of Urban Ethnology* 13, 2015: 157–177.
- Příručka IPRM. 2012. *Příručka Integrovaného plánu města*. Brno. Dostupné z <http://www.mmr.cz/getmedia/030d19a9-8b5a-4393-b7fd-13b6276ced30/Kalaskova.pdf?ext=.pdf> [cit. 2016-03-25].
- Sirovátka, Tomáš. 2007. „Dynamika soudobého trhu práce: Flexibilita, segmentace a inkluze.“ Pp. 85–99 in Petr Mareš – Ondřej Hofírek (eds.): *Sociální reprodukce a integrace. Ideály a meze*. Brno: Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav.
- Šmausová, Gerlinda. 2004. „Genderové aspekty displacementu.“ *Sociální studia* 2004, 2: 9–26.
- Smith, Neil. 1996. *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge.
- Smith, Neil. 2003. „Gentrification and the Rent Gap.“ *Annals of the Association of American Geographers* 77, 2003: 462–465.
- Toušek, Laco. 2007. „Sociální vyloučení a prostorová segregace.“ AntropoWEBZIN 2007, 2–3. Dostupné z <http://antropologie.zcu.cz/socialni-vyloucení-a-prostorova-segregace> [cit. 2013-03-25].
- Townsend, Peter. 1979. *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Vašečka, Michal. 2011. „Indikátory úspěšnosti integračních politik – výzvy a možnosti budoucnosti.“ Pp. 65–75 in Michal Vašečka (ed.): *Indikátory integrácie pre 21. storočie. Vieme ako merať úspešnosť integrácie migrantov?* Bratislava: Slovak Governance Institute.
- Vleminckx, Koen – Berghman, Jos. 2001. „Social Exclusion and the Welfare State. An Overview of Conceptual Issues and Policy Implications.“ Pp. 27–46 in David Mayes – Jos Berghman – Robert Salais: *Social Exclusion and European Policy*. Northampton: E. Elgar.
- Zukin, Sharon – Trujillo, Valerie – Frase, Peter – Jackson, Danielle – Recuber, Tim – Walker, Abraham. 2009. „New Retail Capital and Neighbourhood Change: Boutiques and Gentrification in New York City.“ *City & Community* 8, 2009, 1: 47–64.